

Микола Олійник

**ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ
КОЛЕКТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
НА ПОДІЛЛІ В 1921-1923 РР.**

У статті аналізуються форми та методи застосування інституту колективної відповідальності подоян з метою придушення антирадянського повстанського руху.

Ключові слова: відповідачі, заручники, повстанці, радянська влада.

Николай Олейник

**ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТИТУТА КОЛЛЕКТИВНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА ПОДОЛИИ В 1921-1923 ГГ.**

В статье анализируются формы и методы применения коллективной ответственности подоян с целью подавления антисоветского повстанческого движения.

Ключевые слова: ответчики, заложник, повстанцы, советская власть.

Mykola Oliynyk

**APPLICATION OF THE COLLECTIVE RESPONSIBILITY
CONCEPT IN PODILLYA REGION IN 1921-1923**

The article analyses the forms and methods of collective responsibility use against the inhabitants of Podillya region with the aim of suppressing the anti-Soviet protestant movement.

Key words: responsible, hostages, rebels, Soviet authorities.

Утвердження радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років проходило в умовах запеклої боротьби з антирадянським повстанським рухом. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в роботах Костянтина Завальнюка [1], Віктора Жезицького [2], Ярослава Сторожука [3], Олесі Посвістак та інших [4]. Разом з тим, проблема практики застосування інституту колективної відповідальності, як одного з методів упокорення селян, ще не стала предметом окремого дослідження. Автор ставить за мету, спираю-

чись на архівні матеріали та досягнення попередників, заповнити дану лакуну.

Радянська влада на Поділлі була встановлена найпізніше з усіх губерній України – в листопаді 1920 року. В краї відразу розпочався збір продрозкладки. Вона проходила зі «значним нажимом на куркуля і розшаруванням села». Крім того, «проводилися безпідставні арешти та обшуки, забиралося майно в селян та мешканців міста, не видаючи копій протоколу з перерахуванням забраних речей; всі установи, кожна окремо, мобілізували селян на гуж повинність, облік не вівся, плата не здійснювалася»¹ [5, арк. 126]. Відповіддю селян став масовий повстанський рух проти більшовиків (за радянською термінологією «бандитизм»). Так, на початку лютого 1921 р. повстали мешканці с. Бабчинці Ямпільського повіту. Повстання охопило весь повіт і частину Могилівського та нараховувало 15000 учасників. Частина червоноармійців перейшла на бік повстанців [6, арк. 102-103]. Кинувши проти повстанців чотири полки, бригаду та загін міліціонерів, після дводенних боїв 10 лютого повстання придушили [7, арк. 104; 8, с. 65]. Його осередки зайняли війська каральної експедиції. «Населення сіл зустріло війська білими прапорами, виразило повну покірність і обіцяло видати організаторів» [9, арк. 1]. З метою покарання та залякування селян «Карателі з 66 полку доценту спалили село Оленівку Могилівського повіту, – підкреслювали Костянтин Завальнюк і Сергій Борсуковський. – Вони арештували до 500 чоловік. За вироком Реввійськтрибуналу 12-ї дивізії 16 лютого в Бабчинцях розстріляли чотирьох учасників повстання. На села накладалася величезна контрибуція: на Бабчинці – 10 тис. пудів хліба, 15 голів великої рогатої худоби, вівці, свині, на с. Петрашівку – тисячу пудів зерна, 12 голів великої рогатої худоби, на с. Біла – 500 пудів хліба і 3 голови великої рогатої худоби. Все зерно передавалося продорганам (в Ямполі – комнезаму). Крім того в Бабчинцях у населення вилучили 500 штук білизни, 250 аршинів полотна, 14 аршинів селянського сукна, 13 пар чобіт і 30 кожухів. Це все забрав собі 104 полк» [10, с. 65-66]. Паралельно з цим, як зазначалося в Інформаційному зведенні секретно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УСРР про боротьбу з бандитизмом від 13 лютого 1921 р., в с. Шендерівка Ямпільського повіту «каральним загоном затримано

¹ Тут і далі збережено стиль документів

і розстріляно 5 главарів бандитської організації. Вона ставила за мету організацію повстання. Бандити планували здійснити напад на розквартирований у Шендерівці 203 полк. На мешканців району накладено контрибуцію 5.000.000.рублів» [11, арк. 3].

Однак показове жорстоке покарання повстанців мало зворотній результат. Вже в березні «бандитизм в Брацлавському, Гайсинському та Ольгопільському повітах посилюється, – зазначалося в доповіді губернського комітету КП(б)У (далі – губкому). – Почастішали випадки нальотів на важливі центри (Ольгопіль, Вороновиця (цукровий завод), Брацлав та ін.). На днях був навіть наліт на штаб 12 дивізії, при якому вбито начдива». Влада змушена була оголосити ці повіти «ударними», надіслати туди «особливо-вповноважених Губнаради, Губкому, Губревкому», а також сконцентрувати тут три дивізії. [12, арк. 52]. Але навіть в таких складних умовах влада продовжувала діяти вкрай жорстоко. Наприклад, «15 квітня 1921 р. в с. Попова-Гребля Чечельницької волості Ольгопільського невідомий загін в 20 осіб вимагав у помічника голови сільради Хризанфа Бойка 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 6 пудів свиню, 11 пудів бика, 30 кінних підвід. Оскільки зібрати швидко не було змоги, то командир пообіцяв повернутися наступного дня і особисто зібрати сільський сход. В селі подумали, що це бандити. На другий день селяни пішли в поле. Загін повернувся. Виявилося, що це експедиційна трійка. Почали вимагати повернути цукор, вкрадений на Чечельницькому заводі, видати куркулів, які мають понад 16 десятин і виконати вчорашнє завдання. Коли їм сказали, що цукру і таких куркулів у селі немає, а завдання непосильне», то військові вдалися до колективної відповідальності селян – «підпалили 534 будинки. У вогні згоріли двоє дітей і один дід, багато домашньої худоби і майже вся домашня птиця. Без даху над головою залишилося 1840 осіб. Всі речі переглядали і все цінне забирали собі, вантажили на підводи і вивозили. Брали з погорільців гроші, причому лише миколаївські. В деяких селян брали викуп золотом і іншими речами і не підпалювали їх» [13, арк. 14-14 зв.; 14. с. 22].

Зазначимо, що, проаналізувавши причини повстанського руху, Подільський губком змушений був визнати, що «велику роль в поширенні бандитизму відіграє поведінка радянських працівників. Так, в Ольгопільському повіті був випадок спалення, за наказом Голови поввиконкомом Атюніна, великого села Попова Гребля, без

належної санкції Губнаради. Далі ним було намічено групу селян, кооператорів, вчителів, навіть кількох партійних для висилки вглиб Росії» [15, арк. 60]. Проте така поведінка Атюніна не вплинула на його кар'єру. Зокрема, розглядаючи 10 серпня 1921 р. питання про організацію влади в Ольгопільському повіті, бюро Подгубкому та Губернської контрольної комісії визнали за доцільне «зберігати в повіті ревком на чолі з Атюніним» [16, арк. 11]. Крім того, було запропоновано «застосовувати до бандитських повітів самі репресивні заходи, керуючись інструкціями». Однак застосування лише репресивних заходів ефекту не давало. Навпаки – до серпня 1921 р. «посилився бандитизм» [17, арк. 103-105, 121-122].

Зазначимо, що на фоні розгортання боротьби з повстанським рухом, викачування продрозкладки налагодження пропагандистської роботи з приводу майбутнього переходу до продовольчого податку та інших кампаній повітові та волосні виконкоми та парткоми не відразу належним чином зреагували на «Інструкцію про призначення відповідачів», затверджену губвиконкомом 31 травня 1921 р. Вона передбачала, що «кожен випадок терору проти радянських працівників де б він не стався: в селі, на полі чи в лісі відноситься до села, яке ним володіє, а у випадку коли територія прилягає до кількох сіл, відповідальними є всі прилеглі села.

На кожну одиницю терористичного акту – береться П'ЯТЬ відповідачів, які караються мірою покарання, яку застосовують до бандитів». Сумнівних осіб належало негайно затримувати й передавати на місці міліції, а при появі збройних загонів чи окремих осіб потрібно було перевіряти документи й у випадку появи сумнівів негайно повідомляти в повітове відділення ДПУ. Сільради повинні були всіх сумнівних, а також причетних до бандитизму осіб взяти на облік і списки в п'ятиденний термін передати туди ж. Для тих, хто добровільно вирішив здатися, оголошувалася амністія [18, арк. 293].

Тому ЦК КП(б)У в затверджених 2 серпня 1921 р. «Директивах по боротьбі з бандитизмом» поставив завдання залучати до боротьби з ним незаможників та середняків, а також радив: «В бандитських районах відповідальність за попередження виступів банд, за їхнє постачання людьми і матеріальними засобами покласти на ті елементи села, які являються до цих пір головною опорою бандитизму (куркулів)». Запроваджувати «інститут особливих відповідальних осіб, які відповідають за класовою озна-

кою ... за революційний порядок» [19, арк. 11]. В розвиток цих директив постійна нарада з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР надіслала телеграму Губернським військовим нарадам, у якій пояснювала, що «лише в межах бандитських районів допускається, з дозволу Губнаради, взяття заручників, а також проведення кругової поруки куркульських елементів». У районах, де активного бандитизму немає, але може виникнути, «замість кругової поруки має бути введений інститут відповідачів, тобто в селі має бути намічена певна кількість осіб з верств, які співчують бандитизму, на які Радянська Влада повинна покласти низку обов'язків по боротьбі з бандитизмом, зокрема: своєчасне попередження влади про підозрілих осіб, які повертаються в села, оповіщення радянських, чекістських та інших органів про появу банд. За невиконання обов'язків відповідачі піддаються стягненням аналогічним тим, які застосовувалися раніше до заручників» [20, арк. 65-66], тобто ув'язненню та розстрілу.

За радянською традицією, для запровадження інституту відповідачів, створювались комісії. Зазвичай до їхнього складу призначалися голови повіт і волвиконкомів, волнаглядчі (міліціонери) представники ДПУ, повітвійськдільниці, військових частин, комнезамів, уповноважені по боротьбі з бандитизмом [21, с. 71, 110, 216]. Спеціальними розпорядженнями увага членів комісій зверталася на недопустимість залучення до складу відповідальних «братмеїстерів пожежних команд». Окремо підкреслювалося, що допризвників потрібно виключати із списків, якщо місцевий осередок запевнить, що вони вороже не налаштовані проти радянської влади та не належать до куркулів [22, арк. 30]. 9 січня 1923 р., узагальнивши практику застосування інституту відповідачів і з метою підтримання сімей, сини з яких проходили службу Червоній Армії, Губвиконком наказав виключити з числа відповідачів осіб з таких сімей [23, арк. 4, 5]. Як передбачали всі директивні документи, відповідачів мали призначати з числа куркулів та інших заможних елементів. Проте, як свідчить практика, були непоодинокі випадки відходу від даного принципу. Зокрема, завідувач трудової школи в с. Янів Вінницького повіту А. Хмельницький 3 травня 1922 р. звернувся із заявою до особливого відділу II бригади II Червонокозачої дивізії з проханням звільнити його від обов'язків відповідача. Своє прохання він мотивував тим, що їх призначають з числа заможних, а він ніякого майна не має, крім того, постійно

перебуває в школі. Єврейська секція Пиківського волосного відділу народної освіти та профспілка Робос, членом якої він був, підтвердили викладене ним [24, арк. 27]. Вважає також звернення 61 мешканця м. Жабокрич Ольгопільського повіту, завірене підписом і печаткою заступника голови волкомнезаму 12 вересня 1922 р., до повітвійськнаради. Вони писали, що містечко в 1920 р. «12 разів переходило з рук в руки, затим його відвідували різні банди і всі грабували євреїв. Тому призначення з них відповідачів з одного боку не зупинить напади бандитів, а з іншого – ще більше завдасть страждань євреям. Тому вони попросили скасувати з них обов'язок бути відповідачами і більше таких з євреїв на призначати». Аналогічна заява була від 31 єврея-мешканця м. Немирова Брацлавського повіту [25, арк. 13-14, 17-17 зв.].

Однак спочатку селяни не сприйняли нової загрози належним чином. Тим більше, що, за свідченнями Бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР № 210 від 16 листопада 1921 р.: «Селянство Поділля вже на початку жовтня виявило свої симпатії до петлюрівського повстанства. Посилений збір продподатку, тривалий постій частин Червоної Армії, який лягав важким тягарем на селянство, озлоблення систематичними крадіжками та грабежами червоноармійців, і дуже сильна петлюрівська агітація – все це сприяло створенню в селах антирадянських настроїв» [26, арк. 149]. Вони, своєю чергою, призвели до низки селянських повстань 14-30 жовтня в Кам'янецькому, Летичівському та Проскурівському повітах у селах: Вихрівка, Рихта, Савинці, Чернокозинці, Зіньків [27, с. 37, 40, 52, 57].

Придушивши повстання, влада наочно показала суть колективної відповідальності шляхом масових розстрілів відповідачів. Так, у Вовковинецькій волості Летичівського повіту «на кожному майже хуторі розстріляний за бандитизм той чи інший член сім'ї» [28, с. 33]. Зазначимо, що рішення про розстріл зазначених осіб ухвалювалося не судом, а повітвійськнарадою з наступним затвердженням губвійськнарадою [29, арк. 302].

Доцільно звернути увагу на спроби влади привернути населення на свій бік шляхом звільнення з-під арешту відповідачів, які підлягали розстрілу. При цьому на них накладався лише штраф. Одночасно з громади бралася підписка про те, що у випадку повторної появи банди ці відповідачі будуть розстріляні без суду та слідства [30, арк. 242-242 зв.]. У випадку, якщо громада несвое-

часно повідомляла у волость про появу бандитів, відповідачів за рішенням повітвійськнаради, після санкції губвійськнаради, ув'язнювали на два роки [31, с. 154].

Зазначимо, що після витіснення у вересні 1922 р. переважаючими збройними силами повстанських загонів за кордон, Подгубвійськнарада констатувала поліпшення становища та поставила завдання «негайно ліквідувати залишки банд і провести ретельну чистку серед співчуваючого бандитам населення та радапарату, посилити апарат ДПУ присланими працівниками». Відповідно до телеграми голови ДПУ УСРР та штабу УВО від 11 вересня 1922 р. територію, де діяв загін керівника подільських повстанців Якова Гальчевського (Орла), оголосили спеціальною територією, а перебування там військ розцінювалось як перебування на ворожій території [32, арк. 16, 3-3 зв.]. Для її зачистки Поділля від банд 13 вересня 1922 р. створили губернську надзвичайну трійку в складі Костандогло, Осадчого та Форовича. Як зазначали Костянтин Завальнюк і Тетяна Стецюк, «ця комісія за офіційними даними розстріляла 580 заручників, а за неофіційними понад 1000, віком від 17 до 90 років» [33, с. 23].

Придушивши масовий повстанський рух і провівши показові розправи з ненадійними відповідачами, влада перейшла до викачування зброї в населення. За підтримки відповідачів воно «було проведено твердо і можна сказати напевно, що 90% зброї викачано. Банди замість підтримки всюди зустрічали опір, – зазначалося у звіті про діяльність Вінницького окружного виконкому за період з 28 листопада 1922 по 1 листопада 1923 року. – Не маючи таким чином під собою ґрунту, вони помалу перетворилися в чисто карні загани» [34, арк. 23].

Ще одним завданням, яке мали виконувати відповідачі, була охорона телефонних і телеграфних ліній та залізничних колій [35, арк. 11]. Загалом інститут колективної відповідальності та відповідачі як його складова частина, на думку влади, виконав своє завдання та був замінений в кінці 1923 року інститутом десятників і сотників. Але це тема для іншого дослідження.

Таким чином, аналіз практики застосування інституту колективної відповідальності на Поділлі в 1921-1923 роках дозволяє зробити висновок, що цей жорстокий метод упокорення подолян могла використовувати лише окупаційна влада, якій не було шкода людей. З цієї точки зору застосування зазначеного інституту

було виправданим і ефективним. Повстанський рух у поєднанні з іншими методами було придушено. Одночасно радянська влада нагромадила досвід застосування даного інституту, який використала в 1932-1933 роках.

Джерела та література:

1. Завальнюк К. В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Літин, 2005. – 325 с.

2. Жезицький В. Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х років / В. Й. Жезицький – К. : Рідний край, 1997. – 95 с.

3. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. / Я. Сторожук. – Літин : НВФ «Синтез», 2006. – 114 с.

4. Посвістак О. А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 9. – С. 437–444.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 540, 126 арк.

6. Там само, спр. 435, 102-103 зв. арк.

7. Там само, спр. 435, 104 арк.

8. Завальнюк К. В., Борсуковський С. В. Незламні. Ямпільці в оброні державності: 1917-1925 рр. / Костянтин Завальнюк, Сергій Борсуковський. – Вінниця : Книга-Вега, 2009. – 228 с.

9. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 615, 1 арк.

10. Завальнюк К. В., Борсуковський С. В. Вказана праця.

11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 615, 3 арк.

12. Там само, спр. 540, 52 арк.

13. Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), ф.925, оп. 8, спр. 59, 14-14 зв. арк.

14. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 248 с.

15. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 540, 60 арк.

16. Там само, 11 арк.

17. Там само, спр. 436, 103-105, 121-122 арк.

18. Держархів Вінницької обл., ф.925, оп. 8, спр. 59, 293 арк.

19. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 404, 11 арк.

20. Там само, спр. 614,65-66 арк.

21. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М.П.Олійник. – Хмельницький : ХНУ, 2008. – 250 с.

22. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф.1010, оп. 1, спр. 15, 30 арк.
23. Держархів Вінницької обл., ф.925, оп. 8, спр. 65, 4, 5 арк.
24. Там само, спр. 26, 27 арк.
25. Там само, спр. 28, 13-14, 17-17 зв. арк.
26. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 616, 149 арк.
27. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. – 80 с.
28. Там само.
29. Держархів Вінницької обл., ф.925, оп. 8, спр. 83, 302 арк.
30. Держархів Хмельницької обл., ф.1010, оп. 1, спр. 19, 242-242 зв. арк.
31. Поділля та Південно-Східна Волинь...
32. Держархів Вінницької обл., ф.925, оп. 8, спр. 28, 1 б., 3-3 зв. арк.
33. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Вказана праця.
34. Держархів Вінницької обл., ф.925, оп. 8, спр. 34, 23 арк.
35. Там само, спр. 36, 11 арк.